

तथ्यांक सामग्रीहरूको अभावले गर्दा नेपालको जनसंख्या वृद्धिको गतिशिलता र बनोट-लाई विश्लेषण गर्न अति कठिन छ (कंसाकार, सन् १९७७)। जनसंख्या सम्बन्धी सुनियोजित तथ्यांकहरू गत दुई दशकको मात्र उपलब्ध छन् । त्यस अघिका जनगणनाहरू निक्कै सिमित परिधिका हुनुका साथै पछिका तथ्यांक संग तुलना गर्न समेत नमिल्ने सालका छन् । त्यसो भए तापनि जनसंख्या वृद्धिको केहि महत्वपूर्ण प्रवृत्तिहरू (Trends) देख्न सकिन्छ ।

सन्वत् १९६८ देखि २०२८ साल सम्मको ६० वर्षको अवधिमा कुल जनसंख्यामा महिलाहरूको प्रतिशत ४६.६६ बाट घटेर ४६.३७ भयो जसको फलस्वरूप १९६८ मा देखिएको पुरुष-महिलाको अनुपात १:१ बढेर २०२८ सालमा १.०२५:१ हुनगयो । विभिन्न वर्षका जनगणना प्रतिवेदनले पुरुष-महिला अनुपात भिन्दा-भिन्दै देखाए तापनि महिलाको अनुपातमा पुरुषको संख्या बढ्दै गैरहेको तथ्य प्रष्ट हुन्छ । सन्वत् १९६८ मा भन्दा १९७७ मा नेपालको जनसंख्या घटेको थियो र हास दर महिलामा फन् बढी थियो । उक्त अवधिको जनसंख्यामा यसरी स्वकासी हास हुन गएको मुख्य कारणहरू मध्ये देशव्यापी रूपमा रूघासोकीको प्रकोप र पहिलो महायुद्धमा प्रशस्त गोर्खाली सैनिकहरूको मृत्यु मानिएको छ । सैनिकहरूको मृत्यु र पुरुषहरूको कम गणना भएको सन्दर्भमा हेर्दा पनि महिलाहरूको संख्यामा बढी हास देखिनु आक्रमक रूघा-सोकीको ज्वरोबाट धेरै संख्यामा महिलाहरूको मृत्यु भएकोले हो भन्ने कुरा पुष्टि गर्दछ । सन्वत् १९८७ को जनगणना प्रतिवेदनमा लिंग अनुसारको जनसंख्या उपलब्ध छैन तापनि १९६८ सालको जनगणनाले १९८७ देखि १९९८ सम्मको अवधिमा महिलाहरूको संख्या ०.५ प्रतिशतले र पुरुषहरूको संख्या ०.७ प्रतिशतले बढेको देखाउँछ । यसरी १९९८ सालमा प्रति १०० महिला पुरुष संख्या स्वकासी बढेर १०४.२६ पुगेको देखिन्छ । विशेष गरी दोश्रो महायुद्धमा बढ्दो संख्यामा गोर्खालीहरूको भर्ति र पुरुषहरूको सम्भवतः कम गणना भएको परिप्रेक्ष्यमा पुरुष संख्यामा भन्दा महिला संख्यामा कमि देखिनु आश्चर्य छ ।

२००६।११ को जनगणना केहि दृष्टिबाट त्रुटीपूर्ण भए तापनि यसले जनसंख्याको बनोट सम्बन्धी विभिन्न पक्षका तथ्यांकहरू पहिलो पल्ट विस्तृत रूपमा प्रस्तुत गर्दछ । उक्त तथ्यांकले सन्वत् १९९८ को पुरुष-महिला अनुपात १०४.२६:१०० घटेर १००.६२:१०० पुगेको देखाउँछ । तर त्यस पछिका दुई दशकमा सो अनुपात फेरि बढेर प्रति १०० महिला बराबर १०२.५० पुरुष भयो । यो तथ्यले, पुरुषहरूले नै सुधारिएको स्वास्थ्य सुविधा र स्वास्थ्य संरक्षा अभियानबाट बढी फाइदा उठाएको सकेत गर्दछ ।

२०३२ सालमा यो अनुपात अझै बढेर प्रति १०० महिला बराबर १०३.२० पुरुष हुन गएको अनुमान गरिएको छ (तालिका नं.६)।

यो अन्तिम चोत्रमा महिला शिक्षिकाहरूको अनुसन्धान दस्ताताको गुणास्तर बढाएर, अनुसन्धान सन्चालन गर्ने उनिहरूलाई उचित रकम र वृत्ति बढाउने आकर्षणहरू प्रदान गरेर, महिला सम्बन्धी अध्ययनहरूको अभिलेखाध्य (डकुमेन्टेशन सेन्टर) सडा गरेर त्रिभुवन विश्व-विद्यालयले सहयोग पु-याउन सक्नेछ । सफल योजनाको लागि महिला सम्बन्धी शोर्षकहरूमा तथ्यांकहरूको महत्वपूर्ण समूहको र विश्लेषणहरूको आवश्यकता पर्दछ र यस्मा त्रिभुवन विश्वविद्यालयले एउटा अति महत्वपूर्ण भूमिका खेल्न सक्नु पर्नेछ ।

निष्कर्षमा, जहाँ सम्म महिलाहरूको भूमिका र मर्यादा स्तरका सांख्यिक सूचकहरूको सम्बन्ध छ, अनुचित सामान्यीकरण (जेनरलाइजेशन) को र त्रुटीहरू (प्रचलित तथ्यांक विधिहरू) को समस्या छन् र अति नै स्थानीयकरण (पनुष्य शरीर रचना सम्बन्धी अध्ययनहरू) गरिएका छन् । महिला र विकास सम्बन्धी विषयहरूलाई एउटा विशेष सामन्जस्य भएको एकैनासे तर बहु-विषयक (मल्टि-डिस्टिप्लिनरी) माध्यम अपनाउनु पर्दछ । प्रचलित तथ्यांक र विश्लेषणहरूमा भएको प्रमुख त्रुटीहरू मध्ये एउटा त्रुटी यो छ कि ती तथ्यांकहरूले महिला प्रति मुख्यतया उनिहरूको स्थानीय (गाउँ र शहर) र जातीय वनोटहरू सम्बन्धी विवरण मात्र दिन्छन् । उनिहरूको आर्थिक र सामाजिक स्तरहरू सँग सम्बन्धित परिवर्तनशिल बस्तुहरू (मेरिस्वल्स) का आंकडाहरू त्यही स्थान र जातिको वारेमा पनि स्पष्टरूपले अभाव देखिन्छ । यो अध्ययनको दोश्रो चरणले ग्रामीण परिवारको स्थितिमा विद्यमान केहि तत्वहरूको विषयमा हामीलाई अझ राम्ररी बुझ्न र सोज तलास गर्न सक्षम गराउने छ, तर अरु थप तथ्यांकहरूको आवश्यकता पनि पर्दछ ।

एकै पटक प्रत्येकलाई सबै परिवर्तनहरू र सुधारहरू आउने छैनन् । अहिले सम्म भएका विकासका प्रयासहरूबाट शहरिया चोत्रका विशिष्ट (सम्पन्न) महिलाहरू नै सबैभन्दा बढी लाभान्वित भएका छन् र हालसालै सुधारिएको राष्ट्रिय कानूनी व्यवस्थाले उनिहरूको स्वावलम्बता र राजनैतिक सहभागिताको लागि नयाँ उपायहरू प्रदान गरेको छ । ग्रामीण महिलाहरूको आर्थिक स्तर बढाउने दृष्टिले महिलाहरूका निमित्त महिलाहरूद्वारा नै प्रभावित भएर हालै संसदीय पारिएको संस्थागत र कानूनी उपलब्धीहरूले उनिहरूको भूमिका र मर्यादा स्तर सुधार्ने मात्र नभई सम्पूर्ण नेपालको गरिवीको लहर, बेरोजगारी, शक्ति, मर्यादा र सम्पत्तिको अनुचित वितरण हटाउन सहयोग पु-याउने छन् ।

दुवै किसिमका अभियान एकैसाथ चल्नु पर्दछ । हालको उपलब्धीले जव ग्रामीण महिलाको जीवनमा प्रभाव पार्न थाल्दछ, तब शहरीया विशिष्ट महिलाहरूले अझ बढी सुधार ल्याउने छन् र ग्रामीण जनताको लागि एउटा नमूना (मोडेल) भएर नियमित रूपले कार्यरत हुनेछन् । महिलाहरूको अभियानको बूनीति सम्बन्धित चोत्रहरूबाट सबैभन्दा बढी

त्यसो भए तापनि लेखिकाले ती तथ्यांकहरूलाई जस्ताको तस्तै नलिनु भनेर पाठकलाई बढी होशियार गराउनु भएको छ । तेशो विश्वका मुलुकहरूको अर्थ व्यवस्था सम्बन्धी विषयलाई केलाउँदै लेखिकाले विकासको पूर्ण आर्थिक मापदण्डको रूपमा लिइने कुल राष्ट्रिय आयको माध्यमको उपयुक्तता बारे प्रश्न गर्नु भएको छ । किन कि यो माध्यम बाले बिक्री-प्रयोजन भएको उत्पादनमा मात्र केन्द्रीत छ । नेपाल जस्तो मुलुकमा जहाँ अर्थ तन्त्रको ४० प्रतिशत भन्दा बढी उत्पादन घरायसी खपतको लागि गरिन्छ र बजार व्यवस्थाबाट बाहिर पर्दछ, प्रमुख आर्थिक क्षेत्र (सेक्टर) लाई कुल राष्ट्रिय उत्पादनको माध्यमबाट पूर्ण रूपले उपेक्षा गरिएको हुन्छ । घरायसी उपयोगका लागि गरिने धेरैजसो उत्पादन कार्य उल्लेखनीय रूपले महिलाहरूद्वारा पूरा गरिन्छ । यसकारण, उनिहरूको वास्तविक आर्थिक देनहरू प्रचुर मात्रामा अर्थ-मूल्यांकन भएको छ । नेपालको जस्तो परम्परागत निर्वाहिक अर्थतन्त्रमा पूर्ण आर्थिक गतिविधिहरूको मूल्यांकनका लागि दुबै खपत प्रयोजन र बिक्री प्रयोजनका निमित्त गरिने उत्पादन समावेश गरिने रउटा अर्क उपयुक्त माध्यम अपनाउनु पर्दछ भनि लेखिकाले सुझाव गर्नु भएको छ । उदाहरणका लागि उहाँले यो पनि सुझाव गर्नु भएको छ कि २०३८ सालको जन्मणना विधिमार्फत संशोधन हुनु पर्ने जस्तै व्यक्तिहरूलाई तीन स्पष्ट समूहमा परिभाषित गर्नु पर्दछ: बिक्रीका लागि बिक्रीयोग्य वस्तुहरूको उत्पादन गर्ने, घरायसी आवश्यकता परिपूर्तिका लागि वस्तु उत्पादन गर्ने, र घरमा सी काम मात्र गर्ने । यस्तो किसिमको वर्गिकरणबाट आर्थिक गतिविधिको निक्कै गहनपूर्ण मूल्यांकन गर्न सकिने छ ।

नेपाली समाजमा महिलाहरूको भूमिका र देन सम्बन्धी मूल्यांकनमा त्रुटी हुने अर्को प्रभावशाली श्रोत तथ्यांक संकलनको विधि नै हो । लेखिकाले महिला सम्बन्धी तथ्यहरूको अर्थ-मूल्यांकन हुने धेरै उपयुक्त कारणहरू प्रस्तुत गर्नु भएको छ -- सासगरी आर्थिक गतिविधि दरहरूमा -- र नेपाली सम्प्रदायको मानव शास्त्र सम्बन्धी अध्ययनहरूको विवरणहरूको माध्यमबाट वास्तविकता र तथ्यांकहरूको बीचको भेद उल्लेख गर्नु भएको छ । यस्ता सुक्ष्म तहका वर्णनात्मक अध्ययनहरू परिमाणात्मक माप दिनका लागि अपर्याप्त हुने कुरा उल्लेख गर्दै उहाँले 'भ्रमको परम्परागत वर्गिकरण' बारेमा तथ्यांक शास्त्रीहरूले गरेको अन्तर्निहित मान्यताहरूको त्रुटी भने औल्याउँदछन् भन्नु भएको छ । नेपालका धेरै समुदायमा यो सामाजिक कथा हो किन कि पुरुष र महिला दुबै धेरैजसो कार्य मिलेर गर्दछन् । अहिलेको समय सम्म पुरुषहरू बसाइँ सरी जाने क्रमले र बढी विधवा हुने घटनाले गर्दा सबै परिवारहरूमा पुरुष नै घरमूली हुन्छन् भन्ने परम्परागत धारणालाई सांख्यिक दृष्टिले प्रश्नसूचक देखिन्छ ।

सुश्री आचार्यले योजनाका लागि अर्क उपयुक्त परिमाणात्मक तथ्यांकहरूको आवश्यकता पर्ने र भविष्यमा गरिने सर्वेक्षणहरूले स्पष्टसित महिलाहरूलाई केन्द्रीत गर्नु पर्दछ भनि जोड गर्नु भएको छ । उपलब्ध तथ्यांकहरूले महिलाहरूको जीवन परिपाटी, आकांक्षा, निर्णयकर्ताको रूपमा उनिहरूको पारिवारिक भूमिका, उत्पादक अथवा उपभोक्ताको बारेमा हामीलाई कुन तथ्य थाह हुँदैन भनी उहाँले हामीलाई सतर्क गराउनु भएको छ । यदि विकास प्रकृत्यामा महिलाहरूलाई पूर्णरूपले संलग्न गराउने हो भने वास्तवमा